

תוכן העניינים

- בפתח הספר** 9
- פרק א: תנועות הנוער ושיטותיהן החינוכיות** 15
- גילוי הנעורים 15; הנוער היהודי וגילוי הנעורים 18; גילוי נעורים או נוער חדש? 19; הדגם השלישי של התארגנות נוער 21; שיטת חינוך מהי? 23; אידאולוגיה ושיטת חינוך 24; תנועת נוער כמקור של זהות 27; הציונות כיסוד של שיטת החינוך של התנועה 27; אידאולוגיה והלך נפש קדם-אידאולוגי 29; הזהות והשקפת עולם 31
- פרק ב: הופעת התנועה ושיטתה החינוכית כהתרחשות** 32
- שביל אחד 32; השביל השני 42; הדרך החדשה 46; האויב בחוץ והאויב מבית 51; שיטת החינוך כמטרה 52; היציאה לדרך 54
- פרק ג: מקומה של הצופיות בשיטת החינוך של התנועה** 56
- מקורה של הצופיות 56; מה הביא להצלחתה של הצופיות? 60; תנועה למען הנוער 63; היחס הדרערכי אל הצופיות בקרב הנוער היהודי 65; אימוץ הצופיות על ידי הנוער היהודי 66; עשרת הדיברות: פירושם בתנועות צופים של שלושה עמים 67; מצופיות לשומריות 77
- פרק ד: הרעיון של תנועות הנוער החופשית בשיטת החינוך של התנועה** 82
- תנועת נוער "קלסית" 82; המפגש של השומר הצעיר עם ה"וונדרפוגל" 88; מי הם אלה המכוננים תנועות נוער? 93; היחס הדרערכי בשומר הצעיר אל הרעיון של

תנועת הנוער החופשית 96; תרבות הנוער 97; השילוב בין הצופיות ובין הרעיון של תנועת הנוער החופשית 98; גוסטב וינקן 99; זיגפריד ברנפלד 103

108 פרק ה: שיטת החינוך בפעולה

שני ספרים 108; תכנית עבודה 109; הקבוצה והמדריך 116; השכבות 120; מסגרות פעולה אחרות 127; חינוך בנות 127; כללו של דבר 128

130 פרק ו: שיטת החינוך של השומר הצעיר ומחשבת החינוך החדש

עידן הערעור 130; אידאולוגיות של החינוך 132; האידאולוגיה שהנחתה את שיטת החינוך של השומר הצעיר 136

139 פרק ז: שיטת חינוך: אמת של תקופה נתונה

שיטות חינוך הן תצורות חולפות 139; מפרספקטיבה של היום 143

151 פרק ח: ובמקום סיכום, עדות

152 ביבליוגרפיה

159 מפתח

בפתח הספר

בעשור האחרון של המאה התשע עשרה החלו להופיע בקרב היהודים גלגוליותיהם ארגונים והתארגנויות של נוער. ראשיתם הייתה בחיקוי של תופעות דומות בקרב העמים שבתוכם חיו. אך כבר אחרי זמן קצר אי אפשר היה שלא לעמוד על ההבדלים הכמותיים והתוכניים בין ארגוני הנוער היהודיים ובין אלה ששימשו להם מקור לחיקוי. מספרם של ארגוני הנוער היהודיים לסוגיהם (תנועות נוער, תנועות למען הנוער, התאגדויות ספורט, ארגוני סטודנטים, ארגוני תלמידים של בתי ספר תיכוניים וכו'), אשר נוצרו באותה התקופה עלה כמה וכמה מונים על אלה של בני כל העמים האחרים.

הופעתן של תנועות הנוער לסוגיהן בקרב העמים קשורה לתמורות שהיו תולדה של המודרניזציה. התמורות האלה לא היו זהות בכל חברה ומדינה באותה העת, ולכן גם סוגי התארגנות הנוער לא היו זהים בכלן. ההבדל בין תנועת הצופים, שהייתה תנועה שהמבוגרים הקימו בשביל הנוער ואשר באה לעולם באנגליה, ובין תנועת הנוער "וונדרפול", שהייתה תנועה שהנוער הקים לעצמו ואשר באה לעולם בגרמניה, מקביל להבדלים בין הצרכים שהולידה המודרניזציה באנגליה ובין הצרכים שהולידה בגרמניה. ההבדלים בין תנועת הצופים בארץ שבה באה לעולם ובין התנועה בארצות הרבות שבהן היא נקלטה זמן לא רב אחרי זה, כמוהם כהבדלים בין אנגליה ובין אותן ארצות. ברוב ארצות אירופה הופיעו בעת ההיא תנועות נוער מאחד הסוגים, אך באף אחת מהן לא הייתה הופעתן לתופעה גורפת ומרכזית בחשיבותה ובמשקלה הציבורי, לתופעה שלווה בפיצול אידאולוגי שהתפרס על פני כל קשת חילוקי הדעות והאמונות בחברה, כמו שקרה באותה העת בקרב הקיבוצים היהודיים במזרח ובמרכזה של אירופה. ללא הבנת הסיבות שגרמו לכך לא ניתן להבין את טיבה של התארגנות הנוער היהודי ואת התפקיד ההיסטורי שהיא מילאה במימוש של הרעיון הציוני. זהו אחד העניינים שהספר הזה יעסוק בהם.

השומר הצעיר לא היה ראשון בהתארגנויות הנוער היהודי. הראשונות ביניהן היו התארגנויות, רובן חולפות, של צעירים וצעירות יהודיים, התארגנויות מכל הסוגים: ארגוני בילוי וספורט, קבוצות לימוד וקבוצות פוליטיות וכיוצא באלה במקומות שונים בעולם. ב-1883 התארגן בלבוב "ארגון נוער מסחרי בני דת משה"¹. בהומל התארגנה ב-1901 קבוצה

1 Stowarzyszenie Młodzieży Handlowej Wyznania Mojżeszowego we Lwowie; מ' אלעזרי, "הארגונים ותנועות הנוער היהודיות הלא-ציוניות בפולין ובתחום המושב מראשיתן ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה", חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האניברסיטה העברית בירושלים, 1993, עמ' 85. ראה שם, תיעוד של תנועה זאת ושל התנועות האחרות שיוזכרו להלן.

של נוער במסגרת המפלגה הסוציאליסטית היהודית "בונד" – "הקליינר בונד" (הבונד הקטן).² ב-1905 פעל בלבוב ארגון של נוער יהודי מתבולל שכינויו היה "נוער פולני בני דת משה".³ זמן לא רב לפני כן החלו פעיליהן של הכנסיות הנוצריות באנגליה לארגן בני נוער שנוקקו באותה העת לתמיכה חינוכית מצד מבוגרים בשל תהליכי התיעוש והעיור שפגעו בהם. פעילי החברה היהודית באנגליה הלכו בעקבותיהם. הארגון הראשון בקרב הנוער היהודי באנגליה היה כנראה זה של בנות יהודיות שהוקם ב-1881 (Western Central Jewish Girls Club), שלא הרבה ידוע עליו. ארגון שהשאיר רשמים חזקים יותר היה זה של "חטיבת הנערים היהודים" (Jewish Boys Brigade), שהוקם ב-1894 על ידי הקולונל אלברט אדוארד גולדסמית, ממנהיגי הצינוניים של יהדות אנגליה. הארגון אמור היה להיות לצעירי היהודים באנגליה מה שהייתה "חטיבת נערי הכנסייה" (Church Boys Brigade) לנערי אנגליה וסקוטלנד, ארגון שנוסד על ידי הכנסייה שנתיים לפני כן, וכמובן לא קיבל לשורותיו צעירים יהודים.⁴ ב-1906 נוסד "ארגון השתלמות של נוער פועלי יהודי" בקרקוב.⁵ מאז קמו בקהילות היהודים, בייחוד במזרח אירופה, עשרות רבות של התארגנויות נוער. על רבות מהן אנו יודעים רק שהיו קיימות זמן מה, בזכות אזכור שמותיהן במסמכים שנשתמרו. ניתן לשער כי רבות מן ההתארגנויות, כמו אלה של צעירי היהודים באותה העת, גם שמן לא נשמר. לרוב היו אלה ארגונים שנוצרו על מנת לספק צרכים חברתיים מדיים של נוער. האידאולוגיות של ארגונים אלה היו קלושות, אם בכלל. אם היו להם אידאולוגיות, הן הובלטו בשמותיהם: ארגוני ספורט יהודיים אימצו את החשמונאים על רבים מכינוייהם (מכבי, הסמוניאה וכו'), וכך נהגו גם ארגוני סטודנטים (בר"כוכבא, למשל). ארגונים אחרים, אם נטו להתבוללות, בחרו בשמות בלשון העם שאליו ביקשו להסתפח ("זיגייב", לפיד בפולנית). אם נטו ללאומיות יהודית, כינו עצמם בשמות שביטאו זאת ("צעירי ציון", "דרור", "השחר" וכו'). ההתפרצות של גל ההתארגנויות העצמיות של הנוער הולידה, בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, ארגונים מסוגים רבים ושונים: קבוצות לימוד וארגוני ספורט, קורפורציות סטודנטים ומועדוני ויכוחים, ארגונים עצמאיים של תלמידי בית ספר מסוים, קבוצות משוטטים, ולבסוף גם תנועות נוער במלוא מובנו של המונח הזה.⁶

מובנו המלא של המושג **תנועת נוער**, מקורו גרמני. הוא בא לעולם מתוך התארגנות שראשיתה באחת הגימנסיות בברלין, שבה נוסדה בשנת 1896 קבוצת משוטטים שכינתה את עצמה בשם "וונדרפוגל" (ציפור נוד). בקרב קבוצה זו התגבש הרעיון של תנועת נוער, והיא עצמה משמשת דגם למימוש הלכה למעשה. תנועת נוער היא התארגנות עצמית של נוער המבוססת על ההנחה שהנוער יוצר עולם ערכים המיוחד לו, עולם שונה מעולמם של המבוגרים. את הערכים האלה הופך הנוער לתרבות, תרבות ייחודית משלו, היא תרבות הנוער. הנוער דוחה את עולם הערכים של המבוגרים משום היותם פשרה לא ראויה עם

2 שם, עמ' 49.

3 Młodzież Polska Wyznania Mojżeszowego, שם, עמ' 85.

4 J. Springhall, *Youth, Empire and Society, The British Youth Movements, 1883-1940*, London 1977, pp. 41-43, 103

5 אלעזרי, שם, עמ' 1. Stowazyszenie Doksztaltania Młodzieży Robotniczej Żydowskiej.

6 אלעזרי, שם.

מציאות קלוקלת. הנוער יוצר סגנון חיים משל עצמו, סגנון חיים שבאמת מעוגן בערכי התרבות. תנועת נוער היא מימוש של רעיון תרבות הנוער שבמסגרתה יכול הנוער לממש את ייחודו ואת עצמיותו.⁷

תנועת הנוער היהודית הראשונה שהוקמה ברוח זו הייתה תנועה של נוער יהודי שהקימו בני משפחות אמידות מקרב יהודי גרמניה. היא כונתה תחילה בשם "בלארווייס" ואחר כך בשם "תכלת לבן". בשנות קיומה הראשונות היא הייתה בשביל הנוער היהודי הבורגני בגרמניה מה ש"חטיבת הנוער היהודי" הייתה בשביל צעירי המהגרים היהודים בבריטניה – תחליף לתנועה שרצו להצטרף אליה אך הדבר לא ניתן להם מאחר והייתה סגורה בפניהם, אם להלכה ואם למעשה. צעירי היהודים שרצו בתנועת נוער שתדמה ל"וונדרפוגל" נאלצו ליצור כזאת לעצמם.

השומר הצעיר היה תנועת נוער **ציונית-חלוצית** ראשונה. אך הגדרה אידאולוגית זו אינה ממצה את ייחודה של התנועה הזאת בתור תנועת נוער. השומר הצעיר יצר את סגנון החיים של תנועות הנוער הציוניות החלוציות. הייתה זאת תנועה צופית, אף שהייתה שונה מן הדגם המקורי של הצופיות. היה זה סגנון חיים של תנועת נוער, אף שהיה שונה במהותו מן הדגם הגרמני. יסודות של סגנון חיים זה נקלטו, הרבה או מעט, בכל תנועות הנוער הציוניות החלוציות ובמקרים אחדים גם מעבר להן.

סגנון חיים זה ינק משלושה מקורות: מן הרעיון של השתלמות **עצמית** על ידי לימוד וקריאה, שעמו הגיע לתנועה אחד משני מרכיביה, זה של **צעירי ציון**; מרעיון הצופיות, שהביא לתוכה המרכיב השני שיצר אותה, הוא השומר; ומן המקור השלישי שיסודותיו מובלעים בסגנון החיים של תנועת נוער זו, זה של **תנועת הנוער הגרמנית**, שאת עיקריה הכירו מיסדי השומר הצעיר במישרין מפרסומיה ומכתבי מנהיגיה ובעקיפין מתוך מגע עם אנשי "בלארווייס", שהיו נושאים נלהבים של בשורתה. מן היסודות האלה, שבמקורם אינם עולים בקנה אחד יצר השומר הצעיר סגנון חיים ושיטת פעולה חינוכית שונים לגמרי ממה שהיו במקורם. הוא יצר שיטה, שאף שיסודותיה שאולים, הייתה יצירה מקורית שתאמה את הצרכים של יוצריה ושל הנוער שנאסף אל דגלה. השומר הצעיר יצר דגם חדש של תנועת נוער שלא דמתה עוד לא לצופיות האנגלית ולא ל"וונדרפוגל" הגרמני ואף לא להתארגנויות של נוער יהודי שקדמו לו. בירור יסודות החידוש והייחוד בשיטה זאת הוא עניינו השני של הספר.

העניין השלישי שנדון בו הוא עניין זהותו¹¹ רבח לש נועה וה פקיד שמילאה בחיי התנועה ובחיי חבריה. השומר הצעיר עבר מאז היווסדו שורה של תמורות אידאולוגיות: חיוב חבריו לעלייה ארצה, חיוב הקונסטרקטיביזם כדרך הגשמת הציונות, הכרעה לצד החיים בקיבוץ המאורגן בארגון ארצי של התנועה, הוא "הקיבוץ הארצי", הגדרת התנועה כתנועה סוציאליסטית ואחרי זמן כתנועה מרקסיסטית-לניניסטית. כל אלה היו רכיבים של זהות: חבר

7 הספרות על תנועת הנוער הגרמנית "וונדרפוגל" עשירה ועוד נביא פריטים ממנה בהמשך הדיון. מבחר תעודות ממצה על התארגנויות נוער בגרמניה ימצא המעיין בספר K. Seidelmann, *Die Deutsche Jugendbewegung*, Bad Heilbrunn 1966

התנועה אמור היה להיות ציוני-חלוץ-חבר קיבוץ-סוציאליסט-מהפכן. אך בתודעתם של חברי התנועה הייתה קיימת זהות-על, שסככה על כל הזהויות החלקיות האלה, היא זהות של שומר ושומרת. זהות-העל הזאת קדמה בתוקפה לכל הזהויות האחרות שמקורן באידאולוגיות השונות שאימצה התנועה במרוצת תולדותיה, כל עוד הזהות של החבר עם התנועה הייתה שלמה. חברים וחברות בתנועה היו, לפני הכול, שומרים ושומרות. עיקריה של זהות זאת הכתיבו ליחיד עמדה נפשית מוגדרת כלפי עולם ומלאו, ובראש ובראשונה כלפי תכונותיו המועדפות של אדם. להיות שומר/שומרת אין פירושו לדגול באידאולוגיה מסוימת – אף לא זו של השומר הצעיר – אלא להיות בן אדם מסוג מסוים. עיון בתולדותיה של התנועה מלמד שיציבותה הרבה של הזהות "שומר/שומרת" אפשרה לקיים את התנועה תוך כדי תהליך רצוף של תמורות אידאולוגיות, מבלי שאלה מוטטו אותה. זהותם של צעיר וצעירה כשומר או שומרת הייתה קודם כל הגדרה של תכונות ראיות לאדם, יותר משהייתה הגדרה של היותם האידאולוגיות של אותו אדם. הזהות הזאת הייתה פועל יוצא של שיטת החינוך של התנועה.

שיטת החינוך של השומר הצעיר, ועמה גם זו של יתר תנועות הנוער הציוניות החלוציות, מתחברת לחידושי החינוך של המאה העשרים. לא הייתה תקופה דומה למאה העשרים בשפע הרעיונות והניסויים בחינוך. במרוצת המאה השתנו סגנונות החינוך במשפחות ודרכי פעולה של בתי ספר, ואירגוני הנוער שהופיעו בה היו לגורם חינוכי שהשפעתו גלויה. לזיקה בין דרך החינוך שהתגבשה בשומר הצעיר לרעיונות החינוך החדש הוקדש פרק בספר הזה.

לשיטת החינוך של השומר הצעיר, שהיא עניינו הכולל של הספר הזה, היסטוריה קצרה מאוד. השיטה אינה פרי התפתחות, שכלול וגיבוש ממושכים. היא באה לעולם בדפוסה המוגמר כמעט ביחד עם התנועה. זמן קצר מאוד לאחר התארגנותה ב-1916, מכוח האיחוד של קבוצות "השומר" עם קבוצות "צעירי ציון", כבר פעלה שיטת החינוך של התנועה החדשה במתכונת שכמעט ולא השתנתה מאז. התנועה עצמה עברה מאז ייסודה תמורות רבות, אידאולוגיות וארגוניות, אך שיטת החינוך שלה שירתה אותה כל ימיה בדרך שלא הייתה שונה הרבה מזו שבה שירתה אותה בימיה הראשונים. זאת הסיבה לכך שלא היה טעם רב לעסוק בתולדותיה של השיטה. ספק אם ניתן לשחזר את פרטי ההתפתחות קצרת הימים הזאת. במקום זה הובא כאן תיאור הוליסטי של השיטה וניתוח של הרכיבים השונים שמהם הורכבה.

חשיבותו של הנושא, תיאור שיטת החינוך של השומר הצעיר, הוא בו עצמו. בירור טיבה של שיטת החינוך של השומר הצעיר חשוב כיוון שתנועת השומר הצעיר חשובה, בזכות התפקיד שמילאה בחייהם של רבבות צעירים בעידן משברי בתולדות ישראל ובתולדות האנושות, וכן בזכות התפקיד שמילאה בתולדות הציונות ובבניין הארץ. שיטת החינוך של התנועה הייתה גורם מכריע אשר מסביר את הצלחתה במילוי התפקיד הזה. אך הבירור הזה חשוב גם מסיבה נוספת, רחבה יותר.

מדעי החברה ביססו את התפיסה, אף שזו לא הייתה חדשה בהגות ההיסטוריוסופית, שלפיה

החינוך הוא פונקציה של החברה. כלומר, שאין זה החינוך אשר מעניק לחברות את דמותן, כמקובל על בעלי גישה רומנטית, אלא להפך, החברה היא זו שמנחה את החינוך וקובעת את תוכנו ואת צורתו לפי צרכיה. והנה, המקרה של השומר הצעיר ושל תנועות הנוער החלוציות האחרות כאילו בא לסתור תפיסה זאת. לא החברה היהודית היא שהחליטה לחנך את צעיריה לעלייה ולחלוציות. בניגוד לה, ובניגוד להעדפות של רוב מנהיגיה ושל הורי בניה, עשו זאת תנועת השומר הצעיר וכל תנועות הנוער הציוניות החלוציות האחרות. הן שחינכו את הצעירים בניגוד גלוי למה שנחשב לצורכיהן של קהילות היהודים באותה העת ובניגוד גלוי להעדפות של מכווני דרכן. התקופה של התפרצות תנועות הנוער לחייהם של צעירי היהודים בגלויות השונות הייתה אותה התקופה שבה צעירים אלה קיבלו על עצמם את האחריות לחינוך עצמם ולחינוך צעירים אחרים כמותם, וכך למעשה ניתקו עצמם מדור המבוגרים וביטלו את השפעתם על חייהם. כיצד מתיישבת עובדה זאת – והיא אכן עובדה – עם הקביעה, המבוססת ללא ספק, האומרת כי החינוך הוא פונקציה של החברה, כלומר שלא הצעירים קובעים מהו חינוך אלא שהמבוגרים עושים זאת? זוהי השאלה התאורטית המרכזית שחיבור זה מנסה להשיב עליה. וקשורה בה שאלה נוספת: מהו תפקידן של תנועות הנוער בחברות של ימינו, האם עדיין יש להן תפקיד הדומה לזה שמילא השומר הצעיר בעבר?

תוך כדי בירור הנושאים שנמנו לעיל עלו לדיון עניינים נוספים, שאף שהם משניים מבחינת זיקתם לנושא העיקרי של הספר, בירורם, כיוון שהתחייב מן הדיון, נכלל בו גם הוא.

תודתי לד"ר יוסף תאני על עזרתו באיסוף המסמכים ששימשו אותי בכתיבת הספר. אבקש להודות גם לד"ר חגית שלונסקי על פרקים מדפי זיכרונות של אמה, רבקה ברנדשטטר-ריגר ז"ל, שאותם קראה לפניי. עניינם של הפרקים האלה הוא תקופת ייסודה של התנועה, ובמרכזם פועלו של אביה, פרופ' אליעזר ריגר ז"ל, שהיה ממייסדיה וממנהיגיה הראשונים. תודתי נתונה גם לנורית ולדבורה גרץ על הסמתן לפרסום קטע מספרן אל מה שנמוג, שראה אור בהוצאת עם עובד.

פרק ח

ובמקום סיכום, עדות

"ועוד דבר: בתוך הוורשה שהיא חיה היתה עוד וורשה, שבה היא חלמה על ארץ ישראל. זאת היתה וורשה של 'השומר הצעיר': שם היה הבית השני שלי. שם היו כל החיים שלי. היינו עסוקים בעצמנו. לא עניין אותנו מה שהולך מסביב. ידעתי ששונאים יהודים. באופן כללי. אבל זה לא עניין אותי. "השומר הצעיר" היה עולם אחר, מחוץ לכלל זה לנו היה עתיד. למדנו עברית. דיברנו על ארץ ישראל. דיברנו הרבה על קיבוצים. היה איזה שליח שבא וסיפר לנו על הירדן, על התכנית להפיק שם חשמל והוא לימד אותנו את השיר: "שם בארץ חמדת אבות" והיה גם השיר על הדקלים ועינות המים. פעולות שלמות הם היו מדברים על הטבע בארץ ישראל. איך נראית הכנרת, החרמון. איפה דגניה. כל זה היה עוד לפניהם. עומד ומחכה להם..."

"הן היו שם שתיים עשרה בנות ומדריכה אחת, רחל שופמן: היא היתה האורים והתומים שלנו. הסמל שלנו היה פרח קטן וכחלחל בשם "זכריני" ואנחנו באמת נדרנו נדר שלעולם לא נשכח. לא את "השומר הצעיר", לא את הקבוצה ולא את המדריכה ולא שכחנו. כל מה שאני יודעת היום מאומנות, מוזיקה, וציור קיבלתי מ"השומר הצעיר", מקבוצת זכריני. כל חודש ביקרנו במוזאון "זחנטה". אני זוכרת את הביקור האחרון בתערוכת התמונות של "הנשים הג'נריות" של ז'ימורקו ואת התשיעית של בטהובן ששמענו בפילהרמונית, ואת המקהלה ואת שיר "שמחה, את נוצרת בעדן" שלוטק שר לי אחר כך. והיתה גם הפילוסופיה של ירוולסקי: "רק אדם טרוד מאוד יכול להספיק". על פי זה אני חיה עד היום..."¹

1 ג' גרץ וד' גרץ, אל מה שנמוג, תל אביב 1997, עמ' 132-133.